

Pojavne oblike gospodarske kriminalitete v trgovinskem poslovanju in metodika njihovega preiskovanja*

Anton Dvoršek**

Iz razpoložljivih podatkov izhaja,¹ da je trgovinska dejavnost med vsemi gospodarskimi panogami najbolj ogrožena z zaznano gospodarsko kriminaliteto. Razlogi za takšno stanje so različni. Mednje bi nedvomno lahko šteli razvejanost trgovinskega poslovanja, poslovanje z gotovino, ki si jo je običajno lažje prisvojiti kot blago in ne nazadnje neustrezno sistemsko opredelitev nekaterih segmentov trgovinskega poslovanja (npr. uravnavanje cen, obračunavanje kala, način obračunavanja marže ipd.). Vendar nas tu ne zanimajo možni vzroki za tolikšno razširjenost gospodarske kriminalitete, temveč katere najpogostejše oblike gospodarske kriminalitete se pojavljajo na obravnavanem področju ter kako jih razvrstiti, da bo imela razvrstitev pomen tudi za preiskovanje. Na podlagi značilnosti posameznih pojavnih oblik bomo poskušali identificirati možnosti za njihovo zaznavanje in preiskovanje. Zaradi specifičnosti pojavnih oblik (in s tem specifičnega pristopa k preiskovanju), ne bomo obravnavali gospodarske kriminalitete v zunanjetrgovinskem poslovanju. Podobno velja za klasična prisvajanja blaga s strani trgovskega osebja, kar odkrivamo in preiskujemo z metodami preiskovanja klasične kriminalitete.

1. Nekaj o vplivu organizacije trgovinskega poslovanja na možnost ogrožanj družbenega premoženja

Notranja organizacija trgovinskega poslovanja ni enotno urejena. Nekateri trgovinske organizacije imajo grosistično in tranzitno prodajo ločeno od maloprodaje, druge pa imajo vse oblike združene v okviru iste organizacijske enote. Z vidika knjigovodskega spremljanja trgovinske

* Prispevek je delni povzetek magistrske naloge z naslovom *Gospodarska kriminaliteta v trgovinskem poslovanju*, ki jo je avtor izdelal pod mentorstvom prof. dr. Janeza Pečarja in uspešno zagovarjal leta 1987 pred komisijo v sestavi: prof. dr. Ljubo Bavcon, prof. dr. Janez Pečar in doc. dr. Darko Maver.

** Anton Dvoršek, magister prava, strokovni sodelavec, Višja šola za notranje zadeve, Kotnikova 8, 61000 Ljubljana.

¹ Po podatkih Republiškega sekretariata za notranje zadeve SR Slovenije je znašal delež zaznane gospodarske kriminalitete v trgovinskem poslovanju v obdobju 1980—1985 med 9 in 14%. Deleži v drugih panogah so nižji. Podobno velja za jugoslovanske razmere, glej Pešić, Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji, Zbornik..., s. 16.

dejavnosti razlika ni pomembna. Različne pa so okoliščine, ki v posameznih fazah trgovinskega poslovanja vplivajo spodbujevalno oziroma zaviralno na možnosti ogrožanja družbenega premoženja.

V zvezi z nabavo blaga je najpomembnejša okoliščina, ki vpliva spodbujevalno na možnost različnih ogrožanj, nakup blaga od zasebnih proizvajalcev. V teh primerih ni mogoče tako izpopolniti organizacije trgovinskega poslovanja, da bi izločili možnost ogrožanj družbenega premoženja. To velja še zlasti v primerih gotovinskih izplačil kupnine. Omenjeno spodbujevalno okoliščino lahko odstranimo le v maloprodaji tako, da nabavljamo za maloprodajo mimo zasebnih dobaviteljev.

Organizacija trgovinskega poslovanja je odvisna tudi od velikosti organizacijske enote. V večjih organizacijskih enotah (npr. grosističnih skladiščih, blagovnicah) je mogoče organizirati poslovanje tako, da opravljajo posamezne faze različni ljudje, npr. sprejemanje, izdajanje, prevoz ter sprejemanje kupnine za prodano blago, kar omogoča medfazno kontrolo in zavira možnosti ogrožanja.

Organizacija trgovinskega poslovanja je pogosto odvisna tudi od kraja nabavnih in prodajnih enot. Enote, ki so bolj oddaljene od sedeža nabavnoprodajnih služb, imajo večja pooblastila glede samostojnosti nabave, skladiščenja in prodaje, kar lahko prav tako spodbuja možnost ogrožanja s strani delavcev v teh odročnih enotah.

Tudi uvedba računalniške obdelave knjigovodskih listin zahteva prilagoditve v organizaciji trgovinskega poslovanja, čeprav ne spremeni osnov knjigovodskega spremljanja poslovnih dogodkov. Zahteva sprotno vnašanje podatkov za različne evidence in s tem boljše kontrolo nad poslovanjem.

Sestavni del organizacije poslovanja je tudi notranji nadzor nad poslovanjem. Gre zlasti za izredne kontrole pripravljenega blaga na odpravnih mestih v skladiščih, preglede inkasa v registrskih blagajnah, preverjanje sumljive dokumentacije o prodaji blaga ali zalogah. Z notranjim nadzorom želimo zmanjšati zlasti tiste možnosti ogrožanja, ki jih zaradi povezanosti več udeležencev ne more zajeti redna knjigovodska ali medfazna kontrola. Le večje trgovinske organizacije z razvejano maloprodajo, imajo sistemizirana delovna mesta notranjih nadzornikov, pa še ta delovna mesta so slabo zasedena, kar

nedvomno spodbuja različne vrste ogrožanj v teh organizacijah.

To pomeni, da ima organizacija trgovskega poslovanja pomemben vpliv na možnost ogrožanja družbenega premoženja, kot tudi na posamezne oblike in načine ogrožanj.

2. Razvrščanje pojavnih oblik gospodarske kriminalitete

Kriminološka literatura, ki obravnava fenomenologijo gospodarske kriminalitete, pa tudi dosegljiva kriminalistična literatura ne dajeta uporabnejših konceptualnih izhodišč za delitev gospodarske kriminalitete, ki bi imela tudi kriminalistični pomen. Kot izhodišče za razvrščanje se uporablja bodisi kazensko pravna opredelitev posameznih pojavnih oblik (goljufije, zatajitve, zlorabe, kršitev protimonopolnih predpisov) ali področje, na katerem prihaja do ogrožanj (ustanavljanje goljufivih trgovskih podjetij, carinski delikti, delikti v zvezi s plačevanjem davkov ipd.).²

Treba je poudariti, da kažejo površne primerjave z gospodarsko kriminaliteto na zahodu različnost pojavnih oblik. Medtem ko pri nas prevladujejo med zaznano gospodarsko kriminaliteto poneverbe in zlorabe, pa tudi nevestnosti, med področji pa sta najbolj ogroženi notranja trgovina (zlasti prodajne trgovinske organizacije) ter industrijski obrati,³ prevladuje na Zahodu ustanavljanje goljufivih podjetij in s tem v zvezi delikti, povezani z nezmožnostjo plačila in z objavo stečaja, ponarejanjem bilanc in druge dokumentacije zaradi zatajitve dav-

² Podrobneje glej npr. Zirpins, Terstegen, Wirtschaftskriminalität, s. 363—1016, Rimann, Wirtschaftskriminalität, Gercenzon, Problemi metodike preučevanja in sprečavanja krivičnih dela, prevod, s. 106—131, Milutinović, Kriminologija, s. 177—187, Petrović, Kriminalistička metodika, s. 93—446, Đo-šić, Kriminalitet u privredi, Šipraga, Aleksić, Kriminalistička metodika, s. 55—149.

³ V obdobju 1981—1985 so zaznali v notranji trgovini in industriji 3002 kazniva dejanja gospodarske kriminalitete, to je 22 % zaznane kriminalitete, ki jo spremljajo na 18 različnih področjih poslovanja. Prevladujejo poneverbe (16 %) in zlorabe položaja odgovorne osebe (8,2 %). Nevestnosti je nekaj nad 3 %. Treba je upoštevati, da statistika zajema med zaznano gospodarsko kriminaliteto tudi nekatera netipična kazniva dejanja, npr. gozdne tatvine, nezakoniti lov, nezakoniti ribolov ipd., ki tvorijo približno 25 % zaznane gospodarske kriminalitete.

ščin, zlorabami z vrednostnimi papirji ipd.⁴ Malo podobnosti najdemo tudi primerjavo zaznane kriminalitete s kriminaliteto belega ovratnika kot jo pojmujejo ameriški teoretiki. V zvezi s tem kaže poudariti Pečarjevo ugotovitev, da tudi kriminaliteta belega ovratnika doživlja določeno metamorfozo pojavnih oblik.

Doslej individualni kršitelj se spreminja v kolektivnega, strukturalnega in institucionalnega.⁵

Vse to otežuje iskanje elementov za razvrščanje pojavnih oblik in načinov, ki bi imeli tudi kriminalistični pomen. Eden redkih piscev, ki se je bolj sistematično lotil iskanja omenjenih elementov je Papeš.⁶ Omenja sedem različnih dejavnikov, ki so pomembni za razvrščanje različnih oblik ogrožanj družbenega premoženja. Ob upoštevanju teh dejavnikov je sestavil sedem glavnih izvršitvenih oblik ogrožanj (štiri načine prisvajanja neevidentiranih presežkov, korupcije in zlorabe, koristne malverzacije in nevestnosti).

V sovjetski strokovni literaturi se je pojavil pojem kriminalistične značilnosti kaznivega dejanja. Zajema celokupnost tipičnih in individualnih obeležij določenega kriminalnega ravnanja.⁷ Omenjajo ga predvsem v zvezi s klasično kriminaliteto. Izdelali so že prve tipske modele posameznih kaznivih dejanj. Pristop je zanimiv tudi za razvrščanje oblik in načinov gospodarske kriminalitete.

3. Način izvršitve kot merilo za razvrščanje gospodarske kriminalitete v trgovinskem poslovanju

Pri iskanju glavnega sestavnega elementa za kriminalistično opredelitev gospodarske kriminalitete v trgovinskem poslovanju smo se odločili za način izvršitve kaznivega dejanja. Pri tem poskušamo izhajati iz sistemsko strukturalnega pristopa opredelitve načina izvršitve kazni-

⁴ Glej npr. Zirpins, Terstegen, s. 502—556, 809—865 in 960—988 ali Kube, Wirtschaftskriminalität, s. 600—607.

⁵ Podrobneje glej Pečar, Gospodarsko-poslovna odklonskost, RKIK, 1975, 4, s. 260—273, ali isti avtor, Podjetniško-skupinska (gospodarsko-poslovna) odklonskost, RKIK, 1979, 4, s. 270—282.

⁶ Glej Papeš, s. 15—77.

⁷ Več o tem glej npr. Koldin, prevod v RKIK, 1986, 4, s. 241—246, ali Antipov v navedbi Maver, O načrtovanju preiskovanja in verzijah, RKIK, 1986, 4, s. 304.

vega dejanja,⁸ ki zajema poleg tradicionalnih elementov načina, izhajajočih iz zlatih vprašanj kriminalistike, še druge prvine kot npr. motiv ugodne okoliščine, prikrivanje ipd. Vodineličeva ugotovitev, da mora pojem načina izvršitve vključevati ne samo pripravljalna in izvršitvena ravnanja ter prikrivanje, temveč tudi izkoriščanje vseh okoliščin prostora in časa, po našem mnenju še posebej velja za gospodarsko kriminaliteto, saj imamo kljub spremenljivosti pojavnih oblik pogosto opraviti z elementi pripravljalnih dejanj, izkoriščanjem različnih ugodnih okoliščin in prikrivanjem dejanja (z listinskimi delikti). Do podatkov o možnih ogrožanjih družbenega premoženja smo poskušali priti na tri načine: z analizo podatkov o zaznanih oblikah gospodarske kriminalitete, ki jih hranijo organi za notranje zadeve,⁹ z analizo organizacije poslovanje v nekaterih večjih trgovinskih organizacijah v Ljubljani, ter z razgovori z notranjimi nadzorniki v omenjenih trgovinskih organizacijah. Žal nekaterih elementov načina izvršitve, zlasti v primerih, ko naj bi pri izvršitvi ogrožanja sodelovalo več udeležencev z uporabljenim metodologijo nismo mogli dovolj osvetliti (npr. okoliščin na podlagi katerih se udeleženci povezujejo, na kakšen način se ogrožanje kaže v netrgovinski delovni organizaciji, razlike v prikrivanju, ko gre za prisvajanje s strani posameznikov v primerjavi s prisvajanjem več udeležencev ipd.).

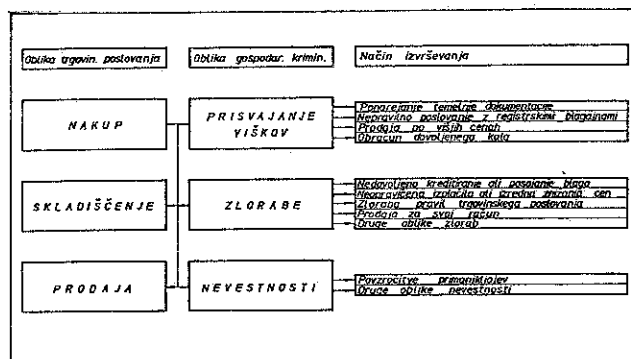
Z upoštevanjem izbranega merila za kriminalistično opredelitev možnih ogrožanj družbenega premoženja v trgovinskem poslovanju, smo po razčlenitvi podatkov ugotovili, da lahko strnemo gospodarsko kriminaliteto v trgovinskem poslovanju v tri osnovne oblike: prisvajanje presežkov, zlorabe in nevestnosti. Za vsako od omenjenih oblik so značilne posebnosti, ki zahtevajo različen pristop k odkrivanju in preiskovanju. Ustvarjanje in prisvajanje presežkov je vedno povezano z lažnim prikazovanjem podatkov o prometu blaga. Storilec ali storilci prikrivajo dejansko vrednost nakupa ali prodaje blaga oziroma storitve, da si lahko prisvoje razliko. Sto-

⁸ Več o kriminalističnih vidikih načina izvršitve kaznivega dejanja glej: Vodinelič, Kriminalistika, odkrivanje i dokazivanje, s. 405—449.

⁹ Pregledali smo 316 spisov sumov kaznivih dejanj gospodarske kriminalitete v trgovinskem poslovanju v obdobju 1981—1985. Zajemajo sume kaznivih dejanj po členih 127, 129, 130, 132, 133, 134, 136, 137, 141 in 143 Kazenskega zakona SR Slovenije. Druga kazniva dejanja gospodarske kriminalitete se v omenjenih evidencah ne pojavljajo.

rilci prikazujejo zlorabe kot pravno in poslovno utemeljene poslovne dogodke oziroma odločitve in prikrivajo njihovo kriminalno vsebino. Pri nevestnostih pa nimamo opravka z različnimi oblikami koristi, temveč le s premoženjsko škodo. Lahko torej sklenemo, da predstavljajo gospodarsko kriminaliteto v trgovinskem poslovanju ogrožanja družbenega premoženja, izvršena s prisvajanjem na različne načine ustvarjenih presežkov ali s pomočjo raznih zlorab, bodisi v zasebno korist ali korist delovne organizacije, ter različne oblike nevestnega poslovanja storilcev, ki imajo določena pooblastila glede upravljanja z družbenim premoženjem.

Osnovne oblike ogrožanj smo še podrobneje razčlenili glede na posebnosti posameznih načinov. Tako smo dobili enajst različnih načinov ogrožanja družbenega premoženja, ki se med seboj razlikujejo po kriminalističnih posebnostih. Zaradi lažje razčlenitve smo razdelili trgovinsko poslovanje v tri faze: nakup, skladiščenje in prodajo. Razvrstitev nam ponazarja naslednja skica:

3.1. Nekateri pogostejši načini ustvarjanja in prisvajanja presežkov

Pri nakupu od družbenega sektorja ni večjih možnosti ustvarjanja neevidentiranih presežkov, saj poteka plačevanje preko žiro računa. Za morebitno ustvarjanje in prisvajanje presežkov je potrebno povezovanje delavcev v treh oddelkih: komerciali, skladišču in finančnem knjigovodstvu. Bistveno večje možnosti so pri nakupih blaga od zasebnih proizvajalcev, kjer prihaja do povezav s komercialisti ali referenti za sodelovanje.

V skladiščnem poslovanju imamo opraviti le z blagom (za razliko od denarja, ki si ga je lažje prisvojiti). Zato se skladiščni delavci običajno

najprej povežejo s prodajalci, serviserji, šoferji, zasebnimi obrtniki in drugimi možnimi interesi za nakup vskladiščenega blaga. Iz sicer pomanjkljivih podatkov je razvidno, da pogosteje spodbujajo k ustvarjanju in prisvajanju presežkov možni udeleženci izven skladišča (zasebni obrtniki, šoferji, vzdrževalci strojev in vozil v trgovinskih organizacijah in drugi). Presežke ustvarjajo z lažnimi podatki o dvigu in porabi materiala po delovnih nalogih, s prikazom netočnih količin blaga za odpis (npr. večkratni odpis istega blaga), izdajanjem manj kakovostnega blaga za kakovostnejše in podobno. Predmet nepravilnosti so zlasti rezervni deli za razne aparate, stroje in vozila, reprodukcijski material ter instalacijski material. Če je skladiščno poslovanje urejeno tako, da pri izdaji blaga dela več ljudi, se lahko prisvaja ustvarjeni presežek le s povezovanjem sodelavcev. Bolj ko je izdaja blaga iz skladišča porazdeljena med več delavcev (priprava blaga za palete, odprema do odpremnega mesta, kontrola blaga pripravljene za odpremo, odprema), manjša je možnost ustvarjanja in prisvajanja presežkov. Najpogosteje prihaja do nepravilnosti v različnih odročnih skladiščih, kjer opravlja vse naloge en skladiščnik. Manj prisvajanj je v skladiščih, ki vodijo seznam blaga ne samo po vrednosti, ampak tudi po količini, kar omogoča sprotno preverjanje.

Najbolj raznovrstne možnosti ustvarjanja in prisvajanja presežkov nastajajo pri prodaji blaga. Pri veleprodaji je možno ustvarjanje in prisvajanje presežkov le ob neustreznem knjigovodski kontroli prenosa blaga v maloprodajo. Za to je primerna zlasti tranzitna prodaja, ko se blago iz skladišča ne vskladišči v maloprodaji, temveč se takoj pelje kupcu.

V maloprodaji poteka ustvarjanje in prisvajanje presežkov bodisi individualno ali organizirano. Način je odvisen od organizacije prodaje (najenostavnejši načini so vezani na prodajo, ki se beleži le na registrski blagajni, ista oseba pa prodaja blago in sprejema denar), obsega prodaje (velik obseg prodaje zahteva večje zaloge, kar otežuje pregled nad dejanskim stanjem zalog), časa prodaje (ustvarjanje presežka je mogoče zlasti v dneh, ko je v prodajalnah veliko kupcev, realizacija ustvarjenega presežka pa takrat, ko je kupcev malo), načina prodaje (več možnosti omogoča gotovinska prodaja) založenosti trga z določenimi izdelki (pri pomanjkanju določenega blaga je pogostejša prodaja po višjih cenah), stabilnosti prodajnih cen (stalno spreminjanje

prodajnih cen omogoča manipulacije pri uravnavanju cen) in drugih vzrokov.

Iz razčlenitve elementov, ki so povezani z ustvarjanjem in prisvajanjem presežkov v malo-prodaji izhaja, da številne okoliščine omogočajo sorazmerno enostavno ustvarjanje presežkov več težav je z njihovim prisvajanjem. Slaba založenost trga z določenimi proizvodi naravnost spodbuja poslovodje k prodajanju po višjih cenah. Stalno spreminjanje maloprodajnih cen, po eni strani dodatno obremenjuje prodajno osebje s popisovanjem zalog, po drugi strani pa mu omogoča, da si s prodajo blaga po novih (višjih) cenah brez predhodnega popisa zalog blaga, ki se draži, ustvari na eleganten način neevidentiran presežek. Noben predpis ne določa natančno, kdaj mora trgovska organizacija uskladiti cene. Zato je tudi praksa v posameznih trgovinskih organizacijah različna.¹⁰

Omenjeni načini so običajno povezani z oškodovanjem zasebnih kupcev. Družbeno nevarnejše je ustvarjanje presežkov, ki poteka v sodelovanju z udeleženci (največkrat nabavnimi referenti) v delovnih organizacijah, ki nastopajo kot kupci. Razčlenitev obravnavanih zadev je pokazala, da prihaja do takšnih povezav zlasti ko gre za razna investicijska dela, katerih izvajalci imajo določen monopolni položaj (npr. napeljava vodovodnega ali plinovodnega omrežja, kanalizacije ipd.). V teh primerih se običajno dogovorijo nabavni referenti s poslovodjami prodajal, da trgovska organizacija namenoma obračuna blago po višji ceni, ker višjo ceno prevale nato na investitorja, trgovini, ki je obremenjena za blago po nižji ceni, pa ostane presežek, ki si ga razdeli z udeleženci na strani kupca.

Poseben problem z vidika preiskovanja pomenijo ustvarjeni presežki iz naslova dovoljenih izgub pri blagu (kalo).¹¹ Ne obstaja namreč predpis, ki bi enotno urejal stopnje dovoljenih izgub pri posameznih vrstah blaga. Iz podatkov iz-

¹⁰ Zaradi zelo pogostih zviševanj cen, le malo organizacij takoj popisuje in revalorizira zaloge. Popisi se opravljajo občasno za več artiklov skupaj. Razlog zato ni nujno v ustvarjanju presežkov z namenom prisvajanja, temveč tudi v strahu poslovodij pred inventurnimi primanjkljaji in visokimi stroški popisov. Ker je nemogoče voditi interne preglede o obsegu tako ustvarjenih presežkov se le-ti ob inventurah pogosto pojavljajo. Ker trgovske organizacije poznajo izvore takšnih presežkov, jih deloma ali v celoti knjižijo v poslovni sklad.

¹¹ Na ta problem opozarjajo tudi drugi avtorji, glej npr. Simić, Vuković, Problemi suzbijanja i sprečavanja privrednog kriminaliteta, s. 28—41 ali Papeš, s. 60—61.

haja, da priznavajo manjšim trgovinskim organizacijam višje stopnje dovoljenih izgub (verjetno zaradi slabše organizacije poslovanja). Nekatere trgovinske organizacije celo vnaprej razbremenijo prodajalne za dovoljeni odstotek kala, kar nedvomno vzpodbuja prodajno osebje k prisvajanju viškov iz omenjenega naslova.

Realizacija ustvarjenega presežka (prisvojitve) je običajno zahtevnejša oziroma zahteva ustrezne pogoje. V nekaterih situacijah je enostavnejša prisvojitve blaga, ker ne zahteva ponarejanje dokumentacije o dejanskem obsegu prodaje. Vendar je potrebno najti v teh primerih kupce za blago, ki predstavlja presežek. Kadar nastopajo kot spodbujevalci trgovci, iščejo možne interese med zasebnimi obrtniki (gre za storitveno ali proizvodno obrt), raznimi šušmarji, zasebnimi graditelji hiš ipd. Redkeje prodajajo blago v komisijskih trgovinah in na raznih sejmih.

Iz prodajnih prostorov je mogoče spraviti blago, ki predstavlja presežek, ob sodelovanju zunanjih pomočnikov (zaračuna jim le del prevzete blaga) ali tako, da nove pošiljke blaga dostavijo namesto v prodajalno naprej določenim kupcem blaga, seveda brez beleženja prodaje. V teh primerih je običajno potrebno ponarediti podatke v prevoznih dokumentaciji. Blago je mogoče spraviti iz prodajalne tudi z lažno dokumentacijo, da je potrebno popravila, da gre za razstavne ali sejemske predmete in podobno.

Vidimo, da predstavlja prisvojitve presežka v blagu, razen v najbolj preprostih situacijah, ko ostaja na delovnem mestu le en delavec, ki si prisvaja presežek, operacijo, ki je težko neopazna. Zato si prodajno osebje prizadeva prisvojiti presežek v obliki izkupička za prodano blago. Ločimo dve osnovni preiskovalni situaciji. Gre bodisi za primere, ko je potrebno ponarediti podatke o dejanskem obsegu prodaje (podatke o prodaji na registrskih trakovih ali paragonskih blokih), da se lahko prisvoji gotovinski presežek, ki je bil ustvarjen na enega od omenjenih načinov. V teh primerih storilec običajno uniči cel registrski trak in izpiše novega z manjšimi zneski. Pri beleženju prodaje na paragonskih blokih, delno uniči tudi te. V prodajnih enotah z manjšim številom zaposlenega osebja ni potrebno, da se udeleženci povezujejo. Če je blagajna ločena od pulta, je za prisvajanje potrebno sodelovanje prodajnega osebja in delavca pri registrski blagajni. Iz analiziranih zadev izhaja, da le izjemoma ni bil vpleten v tak način poslovanja tudi poslovodja

ali njegov namestnik. Ti pogosto vodijo tudi različne neformalne evidence o višini ustvarjenih presežkov.

Druga preiskovalna situacija pa obsega primere, ko delavec pri registrski blagajni netočno vpisuje prodajo, ne glede na že ustvarjeni presežek, z namenom, da si nevpisani del izkupička prisvoji.¹² Poleg indicev, ki kažejo na nepravilno vodenje vplačil so za te oblike prisvajanja značilni tudi pogosti inventurni primanjkljaji, saj tako ustvarjeni presežek nima pokritja v vrednosti blaga, s katero je prodajalna obremenjena. Možnost tovrstnega prisvajanja je odvisna v prvi vrsti od načina zaključevanja registrske blagajne. Ob doslednem upoštevanju navodil o načinu poslovanja z registrskimi blagajnami, so možnosti tovrstnega prisvajanja presežkov minimalne.

3.2. Nekaj načinov zlorab

V trgovini na veliko so možne zlorabe v zvezi s pogodbami o izdelavi in dobavi s strani zasebnih kooperantov. Tu mislimo na izplačila neupravičenih avansov za organizacijo proizvodnje, plačila fiktivnih stroškov ter zavlačevanja pri obračunih porabe reprodukcijskega materiala. Za realizacijo zlorab je ključno delovno mesto referenta za kooperacije, ta pa pogosto pritegne tudi normirca. Ugodne razmere za zlorabe omogočajo nenatančna določila porabe materiala in stanje na trgu.

Do zlorab prihaja tudi z nepravilnim obračunavanjem stroškov (npr. potnih stroškov komercialistov, stroškov za nakladanje, prevoz in razkladanje blaga, stroškov organizacije razstav in demonstracij blaga ipd.). Večje trgovinske organizacije imajo v svojih poslovnih načrtih točno določene posamezne vrste stroškov. Pri manjših trgovskih organizacijah, ki nimajo ustreznih plansko-analitskih služb, pa je spremljanje in s tem nadzorstvo omenjenih stroškov slabše.

Med zlorabe pravil trgovskega poslovanja uvrščamo primere vezane prodaje (prodaja kurantnega blaga skupaj z nekurantnim), preslepitve kupcev zaradi netočnega prikazovanja kakovosti ali izvora blaga ter različne oblike dajanja prednosti kupcem. Tem oblikam je skupna

¹² Podrobneje o možnih načinih tovrstnega ustvarjanja in prisvajanja viškov glej: Dvoršek, Nekatere oblike prisvajanja pri poslovanju z registrskimi blagajnami in načini odkrivanja, Varnost — strokovni bilten, 1984, 1—2, s. 32—45.

kriminogena okoliščina nezadostna založenost trgovine z določenimi proizvodi.¹³

Tudi neupravičeno zadrževanje blaga v skladišču predstavlja določeno obliko zlorabe, čeprav takih dejanj v evidencah organov za notranje zadeve ni zaslediti. Povezane so z administrativnim določanjem cen, storilci pa imajo pogosto podporo lokalnih političnih struktur. Do takšnih oblik prihaja običajno v sodelovanju s prodajno službo dobavitelja, ki ob odpremi blaga v trgovino ali skladišče, namenoma ne pošlje potrebnih listin, na podlagi katerih bi lahko trgovina določila maloprodajno ceno blaga.

Posebno obliko zlorab predstavlja tudi prodaja za svoj račun. Čeprav trgovinska organizacija v teh primerih ni neposredno oškodovana, je tak način poslovanja za trgovinsko organizacijo škodljiv, saj zmanjšuje obseg prodaje in s tem dohodek trgovine, istočasno pa podaljšuje vezavo poslovnih sredstev v zalogah.

4. Preiskovanje gospodarske kriminalitete v trgovinskem poslovanju

Izhajamo iz dejstva, da je glavna značilnost gospodarske kriminalitete njena prikritost, se pravi skritost znakov, po katerih bi lahko to kriminaliteto prepoznali. Zato se nam zdi smiselno, da obravnavamo problematiko odkrivanja in problematiko preiskovanja ločeno, čeprav se v praksi pogosto obe dejavnosti prepletata.¹⁴

Prikritost ni popolna. Na kaznivo dejanje ali osumljenca pogosto kažejo določena dejstva, ki pri strokovno podkovanih preiskovalcih vzbudijo sum. Gre za indice, ki jih je treba iskati na določenih mestih oziroma na ustrezen način, zato menimo, da je potrebno obravnavati problematiko odkrivanja gospodarske kriminalitete

¹³ Vidimo, da gre za specifične pojavne oblike, ki jih na Zahodu ne zasledimo. To potrjuje stališče Franzheima, da vplivajo na pojavne oblike gospodarske kriminalitete vsakokratne gospodarske razmere (glej Franzheim, *Kriminalogene Faktoren der Wirtschaftskriminalität*, s. 278—283).

¹⁴ V teoriji ni enotnega pristopa k obravnavani problematiki. Petrovič ločuje odkrivanje od pojasnjevanja in dokazovanja (glej Petrovič, s. 328—446), Vodinec obravnava skupaj odkrivanje, preiskovanje in pojasnjevanje (glej Vodinec, *Kriminalistika*, s. 459—487). Nekateri avtorji pojma odkrivanje ne uporabljajo, temveč govorijo o načinih, kako pridemo do začetnih zaznav (glej Šipraga, Aleksić, s. 55—149) ali o iskanju informacij o skritih kaznivih dejanjih (glej Maver, *Uvodna faza preiskovanja*, RKIK, 1987, 1, s. 18—26). Tudi Zirpins in Rimann ne uporabljata pojma odkrivanje, temveč izvore obvestil oziroma podatkov.

v tesni povezavi s spoznanji o indicijah. To ne pomeni, da prihajajo preiskovalci do ustreznih sumov le po indicijalni poti. Iz analiziranih podatkov pa izhaja, da je ta način najpogostejši.

4.2. Indici, ki kažejo na možno izvršitev gospodarske kriminalitete v trgovinskem poslovanju

Posamezni teoretiki, ki obravnavajo odkrivanje in preiskovanje gospodarske kriminalitete, ne namenajo posebne pozornosti indicijalni metodi odkrivanja. Omenjajo jo le kot enega od načinov odkrivanja.¹⁵ Kljub temu smo se odločili analizirati posamezne kazenske zadeve z vidika indicev. Iskali smo indice, ki jih lahko povežemo z določenim osumljencem ter indice, ki jih lahko povezujemo z določenim inkriminiranim ravnanjem. Med indici, ki jih povezujemo z določenim osumljencem smo najpogosteje našli na nesprotno polaganje denarja (na žiro račun ali v blagajno), na drugem mestu smo zasledili pretirano trošenje denarja posameznih oseb iz trgovskih organizacij, sledijo pa nakup ali prodaja brez originalnega računa in nesprotno vodena dokumentacija. Med pogostejšimi indici omenimo še nestrpnost pred inventuro, velika naročila blaga pred inventuro, pogosto sestajanje trgovskega osebja z zasebnimi obrtniki in šušmarji ter nabavnimi referenti kupcev iz družbenega sektorja. V približno eni četrtini primerov tovrstnih indicev nismo zasledili, oziroma o njih v uradnih spisih ni bilo podatkov. Prav tako smo ugotovili, da se v četrtini primerov pojavljata med izvršilnimi oblikami dva ali več indicev. Med osumljenci prevladujejo tisti s krajšo delovno dobo v obravnavani trgovinski organizaciji (vpliv pripadnosti delovni organizaciji na odvratanje ljudi od odklonosti na delovnem mestu).

Med osumljenci prevladujejo poslovodje prodajal in prodajalci, ki spadajo v spodnji sloj storilcev gospodarske kriminalitete.¹⁶

Osumljencev iz zgornjih slojev (direktorjev trgovinskih organizacij, vodij sektorjev ipd.) je med obravnavanimi le dobrih 5 %, kar pomeni, da veljajo ugotovitve le za spodnji sloj.

Negativne in pozitivne inventurne razlike v skladiščih in prodajalnah predstavljajo najpo-

¹⁵ Glej npr. Petrovič, s. 317—320, Šipraga, Aleksić, s. 78—80, Đosić, s. 78—85, Papeš, s. 61. Tudi omenjeni tuji avtorji ne dajejo večjega pomena tovrstnemu odkrivanju.

¹⁶ Glej Zirpins, Terstegen, s. 89—90.

gostejši indic, ki kaže na možna ogrožanja oziroma nepravilnosti. Na drugem mestu so različni popravki v poslovni dokumentaciji (tudi pomanjkljivo izpolnjena dokumentacija), temu pa sledi skrivanje dokumentacije (poslovodje in drugi vodje prodajnih enot skrivajo pred sodelavci odprte dobavnice, ter vhodno dokumentacijo o blagu, iz katere je razvidna maloprodajna cena blaga). Tovrstne indice najdemo pogosteje v oddaljenih prodajalnah na podeželju, za katere je značilno, da jih zunanji in notranji kontrolorji redkeje obiskujejo.

Indicialni pomen imajo tudi okoliščine, oziroma spodbujajoči dejavniki, ki pripeljejo do posameznih načinov ogrožanja. Ugotavljamo, da ima tu najpomembnejšo vlogo priložnost, s čimer mislimo na položaj, ki omogoča enostavno izvršitev kaznivega dejanja in majhno verjetnost odkritja. Med izjavami osumljencev zasledimo navedbe o slabem fizičnem nadzoru nad blagom, o slabi knjigovodski kontroli, formalnem opravljanju inventurnih pregledov, stalno strpnost do neizvajanja popisov zalog ob spremembah cen, odpisovanje primanjkljajev brez ugotavljanja vzrokov ipd. Navedbe osumljencev pogosto potrjujejo tudi druga dokazila, iz česar sklepamo, da v teh primerih ne gre le za eno od nevtralizacijskih tehnik.

4.3. Iskanje indicev

Analiza pogostejših zaznanih načinov ogrožanja družbenega premoženja ter indicev, s katerimi se ogrožajo kažejo navzven, potrjujejo našo tezo o relativni prikritosti obravnavane kriminalitete. Različni indici se pojavljajo tako znotraj oškodovanega objekta (v prodajalnah, skladiščih, finančnem knjigovodstvu), kot pri samih osumljencih oziroma njihovih sodelavcih. Vendar v praksi pogosto opažamo, da večkrat še tako očitni indici pri različnih kontrolnih organih ne vzbudijo potrebnega suma. Zato tako tuji¹⁷ kot nekateri domači avtorji¹⁸ poudarjajo potrebo po bolj dejavnem preiskovanju oziroma operativni represiji. Po našem mnenju je pot k aktivnejšemu preiskovanju v bolj kakovostnih analizah legalnih podatkov, aktivnejšem zbiranju informacij v varnostnem okolišu (milica) in sodelovanju posebne vrste sodelavcev za zaupno zbiranje in preverjanje prvih informacij.

¹⁷ Glej npr. Rimann, s. 158.

¹⁸ Glej Papeš, s. 268.

4.4. Faze preiskovanja

S preiskovanjem mislimo na tisto dejavnost preiskovalcev, ko poskušajo pripeljati začetne indice do tiste stopnje verjetnosti, da lahko govorimo o utemeljenem sumu storitve kaznivega dejanja. To dejavnost lahko delimo v štiri faze:

- fazo preverjanja,
- fazo postavljanja verzij (faza diagnoze),
- fazo načrtovanja in
- fazo realizacije.

Vse preiskovalne situacije ne zahtevajo vseh štirih faz preiskovanja. V posameznih primerih začetno preverjanje ni potrebno. V najenostavnejših primerih se lahko že na podlagi dobre začetne informacije odločimo za realizacijo.

Faza preverjanja mora nujno potekati skrivoma. Do potrebnih podatkov pridemo z opazovanjem načina prodaje, načina poslovanja z registrijskimi blagajnami, vpogledom v beležnice posameznih poslovnih dohodkov v poslovne knjige, opazovanjem s kom se osumljenec druží, kakšne so njegove premoženjske razmere in podobno. Če je potreben vpogled v posamezne listine, nujno potrebujemo pomoč omenjenega tipa sodelavca. V tej fazi običajno razmišljamo o verjetni obliki ogrožanja, manj pa o dejanskih načinih. Glede teh lahko postavimo v začetku le tipične verzije.

S preverjanjem začetnih informacij ter iskanjem novih, pridemo do faze, ko je običajno mogoče postaviti realne verzije kako se je dejanje odvijalo in kdo so možni udeleženci. To fazo imenujemo zato fazo postavljanja verzij. Postavimo lahko neke vrste diagnozo in s tem usmerimo preiskovanje v točno določeno smer. Poleg načina izvršitve in možnih udeležencev, obsegajo postavljene verzije tudi odgovor na vprašanje, kako priti do potrebnih dokazil.

V zapletenejših primerih bo koristno, da zbrane informacije najprej temeljito razčlenimo. Zaradi nazornosti si lahko pomagamo z ustreznimi diagrami. Rimann¹⁹ predlaga izdelavo normograma, ki naj bi predstavljal organizacijsko shemo poslovanja. Na osnovi normograma postavimo verzije o mogočih načinih ogrožanja. Shemo možnih načinov imenuje kriminogram. Vrednost omenjene tehnike vidimo zlasti v tem, da plastično predstavlja način poslovanja v

¹⁹ Glej Rimann, s. 149—151. Avtor imenuje normograme oziroma kriminograme tehniko mrežnega planiranja, čemur ne moremo pritrditi.

zapletenih preiskovalnih situacijah. Tak pregled omogoča postavitev vseh realnih verzij o možnih načinih ogrožanja. S pravilnim vrstnim redom preverjanja se izognemo nepotrebnim smerem preiskovanja.

Potrebo po načrtovanju preiskovanja gospodarske kriminalitete poudarja več tujih teoretikov,²⁰ vendar dokaj na splošno. V načrtu naj bi opredelili zlasti, kje pričeti s posameznimi preiskovalnimi dejavnostmi (nikakor pri osumljencu), koliko preiskovalcev potrebujemo, katere sodelavce pritegniti, katerim aktivnostim dati prednost in podobno. Med domačimi avtorji namenja določeno pozornost načrtovanju le Papeš,²¹ ki poudarja, da je planiranje logično nadaljevanje postavljanja verzij. Milovanović²² sicer predlaga uvedbo tehnike mrežnega planiranja v preiskovanje gospodarske kriminalitete, vendar ne omenja v katerih primerih in na kakšen način.

Ne glede na to, da lahko pri preiskovanju gospodarske kriminalitete točneje opredelimo le malo preiskovalnih opravil, ima tehnika mrežnega planiranja, po našem mnenju, nedvomno svoje mesto pri načrtovanju v zapletenejših kriminalističnih situacijah. Z njeno pomočjo lahko zlasti nazorno prikažemo koliko delavcev (ekip) potrebujemo pri izpeljavi določene zadeve, katere aktivnosti potekajo istočasno in katere so med seboj odvisne ter razdelimo posamezne aktivnosti na več podfaz.

Z mrežnim planiranjem lahko prikažemo posamezne preiskovalne aktivnosti ter odnose med njimi, ne pa vsebine teh dejavnosti. Načrtovati moramo pa tudi te. Opredeliti moramo kaj iščemo (dejstva in druga dokazila, s katerimi bomo dokazovali utemeljenost suma), kje iščemo posamezna dokazila, katere strokovnjake bomo po potrebi povabili za pojasnjevanje posameznih dejstev, kdaj bomo opravili razgovore z osumljenci in drugimi občani ipd.

Za uresničitev zadeve se odločimo takrat, ko na podlagi tajno zbranih podatkov ocenimo, da bomo lahko s posameznimi operativno-taktičnimi ukrepi in opravili prišli do dovolj trdnih dejstev in dokazov, da je eden ali več osumljenec izvršilo določeno kaznivo dejanje. Ocena ne sme temeljiti le na domnevnem priznanju osum-

ljenca. Temeljiti mora na resnični domnevi, da bomo prišli do določenih listinskih in drugih materialnih dokazov. Eden od razlogov za sorazmerno majhen delež obsodilnih sodb v kazenskih zadevah gospodarske kriminalitete je nedvomno pomanjkljivo iskanje materialnih dokazov med preiskovanjem.

5. Zaključek

Z razčlenitvijo organizacije poslovanja trgovinskih organizacij ter kazenskih ovadb o zaznani gospodarski kriminaliteti na področju trgovinskega poslovanja smo prišli do zaključka, da lahko strnemo gospodarsko kriminaliteto v trgovinskem poslovanju v tri osnovne oblike, ki imajo svoje kriminalistične posebnosti, pomembne za odkrivanje in preiskovanje: prisvajanje presežkov, zlorabe in nevestnosti. Posamezne oblike smo na podlagi sistemsko strukturalnega pojmovanja načina storitve razdelili v enajst različnih načinov ogrožanj.

Do najnevarnejših ogrožanj v trgovinskem poslovanju prihaja ob povezovanju trgovskega osebja z zasebnimi obrtniki ali nabavnimi referenti v kupčevih delovnih organizacijah. Povezovanja več udeležencev nevtralizira mehanizem medfazne kontrole, delovna mesta notranjih nadzornikov pa so v nekaterih večjih trgovinskih organizacijah v Ljubljani slabo zasedena. Pobudo za različne oblike ogrožanj dajo pogosteje udeleženci izven trgovinskih organizacij. Med kriminogenimi okoliščinami, ki spodbujajo k nepravilnostim, se najpogosteje pojavljajo: pomanjkanje določenega blaga na trgu, stalno spreminjanje cen in z njim povezana uravnavanja, ohlapne določbe o dovoljenih izgubah pri blagu ter slabosti v organizaciji poslovanja, zlasti v manjših trgovinskih organizacijah.

Pri odkrivanju dajemo velik poudarek različnim indicem v oškodovani trgovinski organizaciji in zunaj nje. Iz analize obravnavanih zadev izhaja, da se dokaj pogosto pojavljajo indici, ki kažejo na možna ogrožanja (negativne ali pozitivne inventurne razlike, popravki na dokumentaciji, skrivanje dokumentacije ipd.) pa tudi indici, ki kažejo na določenega osumljenca nesprotno polaganje denarja, neustrezno vodene evidence, nakupi brez originalnih računov, ne-normalno trošenje denarja in podobno. Res pa je,

²⁰ Poleg Rimanna glej npr. Zirpins, Terstegen, s. 140—143, ali Kwatkowski, s. 274—281.

²¹ Papeš, s. 331—332.

²² Milovanović, Posebnosti odkrivanja krivičnih dela na štetu družbene imovine, s. 97—108.

da je med odkritimi osumljenci zelo malo tistih iz višjih družbenih slojev, zato je potrebno jemati ugotovitve z določeno rezervo.

Pri iskanju informacij z indicijalnim pomenom bi kazalo po našem mnenju bolj poudariti analize legalnih virov podatkov in pridobivanje informacij v varnostnem okolišu, ter konspirativno pridobivanje in preverjanje informacij v

oškodovanih organizacijah, za kar potrebujemo poseben tip sodelavca.

Preiskovanje delimo v štiri faze, čeprav se posamezne faze v praksi pogosto prepletajo. Poseben poudarek dajemo fazi načrtovanje, pri čemer predlagamo, da v zapletenejših preiskovalnih situacijah uporabimo tudi tehniko mrežnega planiranja.

UPORABLJENA LITERATURA:

1. Bilokapić Mladen, Primena mrežnog planiranja u organima unutrašnjih poslova, **Priručnik**, Zagreb, 31, št. 1, s. 41—52 in št. 2, s. 176—187.
2. Clinard B. Marshal, **Criminal Behavior Systems, A Typology**, Holt Rinehart and Winston, Inc., 1967, 497 s.
3. Dobeic Edvin idr. **Knjigovodstvo II**. Ljubljana, 1978, 158 s.
4. Dvoršek Anton, Nekateri oblike prisvajanja pri poslovanju z registrskimi blagajnami in način odkrivanja, **Varnost-Strokovni bilten**, 3, 1984, št. 1—2, s. 32—45.
5. Dvoršek Anton, Vloga vodje varnostnega okoliša pri odkrivanju in dokazovanju gospodarske kriminalitete, **Varnost-Strokovni bilten**, 7, 1987, št. 3, s. 185—192.
6. Došić Miodrag, **Kriminalitet u privredi**, Metodika odkrivanja i suzbijanja najčešćih krivičnih dela na štetu narodne privrede, društvene imovine i protiv službene dužnosti, Beograd, 1970, 128 s.
7. Franzheim Horst, Kriminogene Faktoren der Wirtschaftskriminalität, **Kriminalistik**, Heidelberg, 18, 1980, s. 278—283.
8. Gercenson A. A., **Problemi metodike proučavanja i sprečavanja krivičnih dela**, Moskva, 1962, prevod knjižnica RSNZ, 161 s.
9. Koldin V. J. Kriminističeskoe znanie o prestupnoj dejatelnosti: funkcija modelirovanja, **Sovetskoe gosudarstvo i pravo**, 1978, št. 2, prevod RKK, 37, 1986, št. 4, s. 242—246.
10. Kwiatkowski Andrej, Wibrane problemy organizacji oporacyjno-dochodzemiowich w sprawach o przestępstwa gospodarzce, **Problemy Kryminalistyki**, Varšava, 30, 1984, št. 164, s. 274—281, prevod Izbor, Zagreb, s. 303—309.
11. Maver Darko, Preiskovalna situacija in kriminalistični spoznavni proces, **Revija za kriminalistiko in kriminologijo**, Ljubljana, 35, 1984, št. 4, s. 312—325.
12. Maver Darko, O načrtovanju preiskovanja in verzijah, **Revija za kriminalistiko in kriminologijo**, Ljubljana, 37, 1986, št. 4, s. 293—306.
13. Milovanović Zoran, Posebnosti odkrivanja krivičnih dela na štetu društvene imovine, **Zbornik posvetovanja Zveze društev za kazensko pravo in kriminologijo**, Bled, 1986, s. 97—108.
14. Milutinović Milan, **Kriminalologija**, Savremena administracija Beograd, 1973, 621 s.
15. Papeš Dragutin, **Privredna kriminalistika**, metodika odkrivanja, dokazivanja, razjašnjavanja i prevencije, Zagreb, 1986, 364 s.
16. Pečar Janez, Kriminaliteta belega ovratnika in družbeno nadzorstvo, **Revija za kriminalistiko in kriminologijo**, Ljubljana, 24, 1973, št. 1, s. 25—38.
17. Pečar Janez, Gospodarska poslovna odklonskost, **Revija za kriminalistiko in kriminologijo**, Ljubljana, 26, 1975, št. 4, s. 260—273.
18. Pečar Janez, Podjetniško skupinska (gospodarskoposlovna) odklonskost, **Revija za kriminalistiko in kriminologijo**, Ljubljana, 30, 1978, št. 4, s. 270—282.
19. Pešić Vukašin, Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u suvremenim uslovima, **Zbornik posvetovanja Inštituta za kriminološka i sociološka izraživanja z enakim naslovom**, Beograd, 1977, s. 7—27.
20. Petrović Andro, **Kriminalistička metodika**, Beograd, 1978, 713 s.
21. Rimann R. Bernhard, **Wirtschaftskriminalität, Dre Untersuchung bei Wirtschaftsdelikten** Schulthess Polygraphischer Verlag Zürich, 1973, 340 s.
22. Vodinelić Vlado, **Kriminalistika**, Savremena administracija Beograd, 1984, 667 s.
23. Vodinelić Vlado, **Kriminalistika, odkrivanje i dokazivanje**, 1. in 2. tom, Skopje 1985, 1186 s.
24. Šipraga Jovan Aleksić Živojin, **Kriminalistička metodika**, Viša škola unutrašnjih poslova Beograd, 1986, 340 s.
25. Zirpins Walter, Terstegen Otto, **Wirtschaftskriminalität**, Lübeck, 1963, 1067 s.

UDC. 343.985.7.343.53

Forms of Economic Crime in Trade Business and Methods of Their Investigation

Anton Dvoršek, M. A., Lecturer in Criminalistics, Police College, Ljubljana

Endangering of social property committed by the appropriation of surpluses gained in various ways or by means of abuse, be it to profit private persons or work organizations, and by particular forms of unconscientious management of workers having particular competences in the management of social property are ranked among economic criminal offences in trade business. In classifying the different forms of this kind of economic offences, which is supposed to have also a certain criminalistic significance, a basic criterium was modus operandi such as defined in system structure meaning. In this way three basic forms could be distinguished (appropriation of surpluses, different forms of abu-

se and unconscientious management) and eleven different ways of modus operandi with specific criminalistic characteristics. The most frequent are various forms of abuse in retail trade. The most dangerous forms are connected with perpetrators from private trade or referees in purchase work organizations. Special emphasis is given in detection to the clues which have not been given any particular attention in theory so far. Investigation is divided into 4 stages (the stage of collecting information, the stage of setting up versions and the stage of implementation), although all of them are frequently interrelated.